

ОДНОЛЕЗОВІ МЕЧІ В АНТИЧНИХ ЦЕНТРАХ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Важливим складником комплексу озброєння давньогрецьких воїнів був меч. Зауважимо, що під цим терміном тут в основному маємо на увазі зброю, яка за сучасними уявленнями належить до кинджалів або тесаків. Це досить короткі клинки різноманітної форми, розраховані переважно на завдання колольного удара. Водночас найпоширеніший тип грецького клинка – доволі масивний, розширений в останній третині – цілком надавався і для рубання. Саме такі мечі найчастіше зображували на античних вазах. У вітчизняній науковій літературі вони фігурують під назвою „ксифоси”. Подібні за основними параметрами, але конструктивно інші мечі використовували сусіди еллінів – перси, скіфи й інші народи, яких греки називали варварами. Найвідомішим з їхньої клинкової зброї є т.зв. акинак – короткий меч (кинджал).

Другим дуже поширеним видом зброї давньогрецьких воїнів була махайра. Цей меч відмітний досить довгим, вигнутим досередини й розширенім в останній третині однолезовим клинком та ергономічним руків'ям. Оригінальна конструкція руків'я передбачала наявність верхнього й нижнього виступів для прикриття руки і фіксації меча при ударі. Відомі також зображення на афінських вазах махайр з перехрестям у вигляді літери S¹. Це була спеціалізована рубальна зброя. Увігнута форма клинка створювала відповідний кут нахилу його бойової частини до руків'я. Таке конст-

руктивне вирішення значно підвищувало функційні властивості цієї зброї². Відповідно до сучасних уявлень її іноді розглядають як характерну для кінного воїна. Тим часом численні малюнки на античних вазах і деякі інші зображення батальних сцен відбивають застосування махайри пішими вояками – як важкоозброєними (гоплітами), так і легкоозброєними (гімнетами). Взагалі використання мечів вершниками за тих часів дуже утруднювалося відсутністю стремен, бо ефективний удар згори передбачає опертя на ноги. Тому кіннотники раннього залізного віку орудували головно кидалальними списами або використовували луки, а меч був призначений для самозахисту.

Про застосування махайр північнопричорноморськими еллінами свідчать як зображення, так і реальні знахідки. Серед виявлених на теренах Північного Причорномор'я зразків грецької зброї одним з найбільш ранніх є фрагмент клинка махайри завдовжки 27 см, що походить з розкопів античного поселення на острові Березань³. Містився він у заповненні ями, датованої VI ст. до н.е. За формуєю клинка цей екземпляр являє собою типову грецьку махайру, аналогічну відомим з інших археологічних знахідок і зображені на вазах. Уламок верхньої частини клинка махайри завдовжки близько 40 см знайдений в Ольвії на долівці напівземлянки, датованої межею третьої і останньої чверті VI ст. до н.е.⁴ Ще один аналогічний

1. Клинок ма-
хайри з
острова
Березань.
2. Фрагмент
клинка ма-
хайри з Ольвії.
3. Фрагмент
клинка махай-
ри з Мірмекія.
4. Махайра з
Керчі.
5. Савро-
матський
кривий меч зі
Сладковського
могильника.
6. Кривий меч
фракійського
типу з посе-
лення
Миколаївка на
Одещині.
7. Фрагмент
кривого меча з
Ніконія

1 - 0—10
2 - 0—10
3 - 0—5
4 - 0—20
5 - 0—3
6 - 0—20
7 - 0—6

уламок клинка махайри експону-
ється в музеї заповідника „Ольвія”.
На жаль, де його знайдено досте-
менно не відомо.

До махайр залічують і уламок
залізного однолезового клинка, зна-
йденого під час розкопів поселення
ольвійської хори „Козирка-2”⁵. Су-
дячи з наведеного в публікаціях про
цю знахідку рисунка, таке тракту-
вання предмета можливе. Хоч не ви-
ключено, що це просто уламок ма-
сивного побутового ножа.

Вважається, що махайру зобра-
жено на одному з виявлених в Ольвії

графіті з рисунком чоловічої голови
в профіль і написом магічного зміс-
ту⁶. Проте через крайній схематизм
рисунка говорити про це можна
тільки здогадно. Зображення мечів
є й на деяких присвячених Ахіллові
графіті, що походять з розкопів
Бейкуського святилища⁷. Однак усі
вони дуже схематичні, тому можна
відзначити тільки те, що зображені
мечі прямі, а один з них показаний у
піхвах з бутероллю. Одне із зобра-
жень має напис MAXA. Це, очевид-
но, скорочення слова MAXAIPIA.
Безперечно, там ідеться про меч як

вияв загального поняття, без уваги на якийсь конкретний тип. Відповідно немає ніякої суперечності між написом і зображенням прямим клинком. Взагалі узвичаєна в нас термінологія, що відображає поділ грецьких мечів на ксифоси і махайри значною мірою умовна, вона, мабуть, далеко не завжди відповідає змісту, який вкладали в ці поняття стародавні елліни. Але це вже тема окремого дослідження.

Ми не маємо даних про застосування махайр мешканцями Херсонеса. Тим часом відомо, що прямий грецький меч – ксифос – там був вельми поширеній. Його зображені на численних херсонесських надгробних стелах IV ст. до н.е.⁸ А втім, є певні підстави твердити, що на Боспорі були поширеними й махайри⁹. Так, на городищі Мірмекій у заповненні пізньоархаїчної напівземлянки знайдено уламок клинка махайри з вістрям розмірами 28 x 5,5 см. Датовано його останньою чвертью VI ст. до н.е.¹⁰

Найвідоміша боспорська махайра походить з розкопів А.Ашика 1834 року в районі Керчі¹¹. Клинок зберігся майже повністю, а руків'я – лише частково (до середини). Довжина цього екземпляра досить значна (70 см). Клинок відзначається витягнутим вістрям, ледь вигнутим лезом і вигнутою спинкою. У цілому його абрис близький до поширених у ті часи невеликих побутових ножів „з горбатою спинкою”. Руків'я мало характерну для махайр розімкнену гарду. Залізне навершя руків'я такого типу у формі голови грифона знайдено в одному з т.зв. Семибратніх курганів¹². Відомо й про махайру з Горгіппії¹³.

Треба згадати також зображення махайр боспорського походження, зокрема на фрагменті мармурового рельєфу III ст. до н. е. з Пантіка-пей¹⁴ й на мальованій надгробній

стелі кінця IV – початку III ст. до н. е. Їх виявлено на горі Мітридат серед руїн боспорської столиці¹⁵. Зображення на стелі має особливе значення. Воно демонструє комплект озброєння (паноплію) боспорського легкоозброєного воїна. Крім махайри, до цього комплекту належали ще спис і три дротики, а також захисний обладунок – щит, поножі і, ймовірно, шолом.

Фракійські мечі, що типологічно й функційно близькі до махайр, з IV ст. до н.е. також набувають певного поширення в античних центрах Північного Причорномор'я. Їхні клинки на відміну від махайр мають сливе однакову ширину по всій довжині, звужуючись у вістря. Руків'я утворюють накладні кістяні платівки, прикріплені до залізної основи нютами. Обмежувальних виступів немає, їх почасти замінюють розширення на кінцях платівок. Такий меч знайдено в одному із склепів ольвійського некрополя III – II ст. до н.е.¹⁶ Ю.Козуб інтерпретувала його як махайру¹⁷. Це викликало заперечення в Є.Черненка, який, звернувши увагу на значні відмінності цього екземпляра від класичної махайри, зупинився на терміні „кривий меч”. Саме так його означено в першій публікації¹⁸. В експозиції музею заповідника „Ольвія” представлено ще один депаспортизований уламок такого клинка. Зразки аналогічної зброї в Північному Причорномор'ї знайдено також на Березані¹⁹, у Никонії²⁰ і Миколаївці²¹.

Подібні мечі були поширені на Балканах. Датуються вони IV – II ст. до н.е. і, як вважає М.Парович-Пешикан, походять від грецької махайри або ж – опосередковано – від виготовлених на кшталт махайри італьських мечів²².

У скіфів і савроматів у IV – III ст. до н.е. також відомі однолезові мечі.

Вважається, що й тут грецька ма-хайра правила за першовзір²³. Зви-чайно, 200 років задосить, щоб сусіди еллінів могли, сказати б, на власній шкурі відчути переваги ма-хайри й запозичати цей вид клинко-вої зброй. Але ж незрозуміло, чого при цьому вони змінили конструк-цю меча на гіршу. На наш погляд, шукати тут якихось конкретних прототипів немає сенсу, тому що феномен появи серпастих у плані однолезових бойових клинків харак-терний загалом для багатьох наро-дів на різних територіях і в різні часи²⁴. Махайри, так само як і типологічно й функційно близькі до них варварські (фракійські, скіфські та ін.) мечі, виникали незалежно один від одного у висліді загальної еволюції зброй, що веде свій родовід від побутових ножів. Вигнуте сер-пасте лезо давало змогу досягати при різанні й ударі як найбільшого ефекту навіть тоді, коли довжина і маса зброй були невеликі. Про цю особливість знала ще людина доби бронзи, відколи на території від Західної Європи до Китаю з'явилися й набули великого поширення побу-тові ножі такої форми²⁵. Відтак сер-пастий клинок з кухні перемістився на бойовища. Вигнуті досередини мечі були відомі в Єгипті й Ас-сириї²⁶. Без сумніву, великі госпо-дарчі ножі стали прообразом і грецьких махайр. Між іншим, слово „махайра” перекладається не тільки як „меч”, а і як „ніж”, „брітва”, „ножиці” тощо. У побутових сценах на афінських вазах бачимо масивні ножі, подібні до сучасних „розруб-них”²⁷. Відмінності їх від бойових махайр уже зазначалися в науковій літературі²⁸. Проте нам відоме зо-ображення ножа, який формою і розмірами клинка дуже близький до деяких зразків махайр²⁹.

Цей напрям еволюції клинкової зброй вичерпав свої можливості ще в

розглянуту хронологічну епоху. Саме тоді створено найдосконаліші її зразки і передусім грецьку ма-хайру. Адже як тогочасні, так і пізніші аналоги (турецькі ятагани, непаль-ські кхукри тощо) не вирізняються жодними принципово новими кон-структивними чи технологічними вирішеннями, які б впливали на їхні бойові властивості. Далеко перспек-тивнішим виявився клинок з вигну-тим назовні лезом, що значно пізні-ше розвинувся в шаблю. Однак таку зміну уможливила тільки поява високоякісної криці, якої ще не зна-ли майстри раннього залізного віку.

А серпасте лезо останнім часом знову дістало застосування в деяких зразках зброй, зокрема в т. зв. бо-йових мачете, використовуваних у військах спеціального призначен-ня³⁰. Зовні вони дуже несхожі на стародавні криві мечі. Деякі з них являють собою гібрид сокири, но-жа, пилки й лопати³¹. З махайрами споріднює їх лише використання певної курватури леза, що має забез-печувати завдання ефективного рубного удара.

ПРИМІТКИ

¹ Stahler K. Griechische Geschichtsbilder Klassischer Zeit. – Münster, 1992. – S. 53, 55. – Abb. 13, 14.

² Соловьев А. И. О некоторых характеристиках клинового оружия // Проблемы реконструкций в археологии. – Новосибирск, 1985. – С.151.

³ Назаров В. В., Соловьев С. Л. Оружие арха-ической Березани // Античное Причерно-морье: Сборник статей по классической архе-ологии. – Санкт-Петербург, 2000. – С. 159 – 160. – Рис. 3.

⁴ Русаяева А. С., Черненко Е. В. Новые наход-ки оружия из Ольвии // Исследования по античной археологии Северного Причерно-морья: Сборник научных трудов. – К., 1980. – С.101, 102.

- ⁵ Доманский Я. В., Марченко К. К. Поселение ольвийской хоры Козырка 2 // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. – 1980. – Вып. 21. – С. 33, 37. – Рис. 13, 2.
- ⁶ Белецкий А. А., Русская А. С. Граффити магического содержания из Ольвии // Северное Причерноморье: (Материалы по археологии): Сборник научных трудов. – К., 1984. – С. 53, 54. – Рис. 4.
- ⁷ Русская А. С. Разведки и раскопки поселения близ Ольвии // Археологические исследования на Украине в 1968 г. Информационные сообщения. – К., 1971. – Вып. III. – С. 182, 183; Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрецко В.М. Сельская округа Ольвии. – К., 1989. – С. 85. – Рис. 32, 4, 7.
- ⁸ Античная скульптура Херсонеса. – К., 1976. – Кат. № 102–104.
- ⁹ Сокольский Н.И. Боспорские мечи // Материалы Института археологии АН СССР. – 1954. – Вып. 33. – С. 134, 136.
- ¹⁰ Виноградов Ю.А. Обломок махайры из Мирмекия // Археология и история Боспора. – Керчь, 1999. – Вып. III. – С. 153 – 159.
- ¹¹ Сокольский Н.И. Боспорские мечи. – С. 131, табл. 1.7; Mielczarek M. The Army of The Bosporian Kingdom. – Łódź, 1999. – Pl. II, b.
- ¹² Черненко Е.В. Оружие из Семибратных курганов // Скифские древности. – К., 1973. – С. 70 – 71. – Рис. 4.
- ¹³ Інформація з доповіді виконавця розкопів О.Алексеєвої на Міжнародному археологічному симпозіумі „Греки на Чорному морі” (Фессалоніки, березень 1996 р.).
- ¹⁴ Mielczarek M. The Army of The Bosporian Kingdom. – Pl. IV, a
- ¹⁵ Иванова А.П. Скульптура и живопись Боспора: Очерки. – К., 1961. – С. 108 – 110.
- ¹⁶ ОАК. – 1900. – С. 7. – Рис. 10.
- ¹⁷ Козуб Ю.И. Некрополь Ольвії V – IV ст. до н. е. – К., 1974. – С. 110 – 111.
- ¹⁸ Черненко Е.В. Оружие из Семибратных курганов. – С. 103.
- ¹⁹ Назаров В.В., Соловьев С.Л. Оружие археической Березани. – С. 160 – 161. – Рис. 4 – 5.
- ²⁰ Бруяко И.В. Предметы вооружения из Никония // Археологические памятники степей Поднепровья и Подунавья: Сборник научных трудов. – К., 1989. – С. 65 – 70.
- ²¹ Мелюкова А.И. Поселение и могильник скифского времени у села Николаевка. – Москва, 1975. – С. 177, 254. – Рис. 56, 9.
- ²² Парович-Пешкан М. Оружие // Comolava: Cronologie und Stratigraphie der vorgeschichtlichen und antiken Kulturen der Donau niederung und Südosteuropas. – Novi Sad, 1988. – S. 178–179.
- ²³ Ginters W. Das Schwert der Scythen und Sarmaten in Südrussland. – Berlin, 1928. – S. 36 – 37; Мелюкова А. И. Вооружение скифов // Свод археологических источников. – Москва, 1964. – Д1–4. – С. 59; Максименко В.Е. Сарматские кенотафы Сладковского могильника // Древности Евразии в скифо-сарматское время. – Москва, 1984. – С. 166. – Рис. 1, 10.
- ²⁴ Nazarov V.V. Single-edged Swords of „Thracian type” in the North Pontic Area // The Thracian World at the Crossroads of Civilisations: The 7th International Congress of Thracology. – Bucharest, 1996. – P. 401.
- ²⁵ Див., напр.: Ворсо И.А. Северные древности Королевского музея в Копенгагене. – Санкт-Петербург, 1861. – Табл. 34 – 35; Комиссаров С.А. Комплекс вооружения древнего Китая: Эпоха поздней бронзы. – Новосибирск, 1988. – С. 93.
- ²⁶ Винклер П. П., фон. Оружие: Руководство к истории, описанию и изображению ручного оружия с древнейших времен до начала XIX века. – Москва, 1992. – С. 32; Brentjes H., Brentjes B. Die Heerscharen des Orients. – Berlin, 1991. – S. 13, 78.
- ²⁷ Kultura materialna starożytnej Grecji. – Wroclaw ets., 1977. – S. 390, 319, 50. Пор.: Устинов А.И., Портнов М.Э., Нацваладзе Ю. А. Холодное оружие. – Москва, 1994. – С. 157. – Рис. 336.
- ²⁸ Виноградов Ю. А. Обломок махайры из Мирмекия. – С. 153 – 154.
- ²⁹ Зображення на фрагменті афінської чорнофігурної посудини VI ст. до н. е., знайденої під час розкопів, які провадив автор цієї статті 1991 року на острові Березань.
- ³⁰ Устинов А.И., Портнов М.Є., Нацваладзе Ю.А. Холодное оружие. – С. 164. – Рис. 367.
- ³¹ Скрылев И. Современная охотничья экипировка // Ружье. – 1996. – № 5 – 6. – С. 47.